

Szlak kulturowy formą ochrony dziedzictwa przeszłości.

Szlaki św. Jakuba

Kazimiera Orzechowska-Kowalska

specjalista ds. turystyki i rekreacji, geograf
Akademia Wychowania Fizycznego w Krakowie

Słowa kluczowe: turystyka, ochrona dziedzictwa, Europejskie Szlaki Kulturowe Rady Europy, szlaki św. Jakuba w Hiszpanii i Polsce

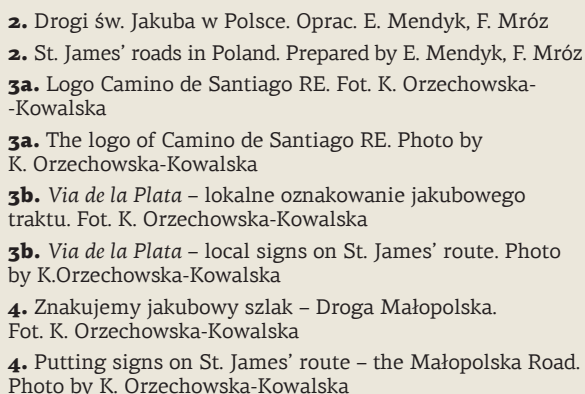
W SPÓŁCZESNY ŚWIAT PRZEŻYWA intensywny rozwój turystyki wykorzystującej walory przyrodnicze i antropogeniczne środowiska geograficznego. Odgrywają one ogromną rolę w kształtowaniu przestrzennym ruchu turystycznego, umożliwiając identyfikację regionów czy miejscowości, określając ich wizerunek – tożsamość. Kreowanie atrakcji turystycznych¹, zwłaszcza w jej kulturowej formie, nawiązuje w sposób znaczący do dziedzictwa² – spuścizny przeszłości, ukazując dorobek materialny i duchowy państw, narodów, ośrodków osadniczych. Przed wiekami elita ówczesnego świata zwiedzała zabytki i podziwiała starożytne dzieła sztuki. Antyczne szlaki handlowe, np. Bursztynowy czy szlaki solne w Europie, pozwalały zetknąć się wspaniałej cywilizacji południa z kulturą barbarzyńskiej północy; Szlak Jedwabny z Dalekiego Wschodu czy Szlak Wonności i Korzeni z Półwyspu Synajskiego przybliżyły Europejczykom kulturę Azji i Afryki; średniowieczne szlaki pomiędzy miastami należącymi do Hanzy przyniosły nie tylko bogactwo, ale również nowe trendy, idee, sztukę.

Także i obecnie ludzie podróżują. Odwiedzając inne kraje interesują się środowiskiem przyrodniczym, obcą kulturą, zwiedzają zabytki, muzea, poszerzając wiedzę i edukację kulturalną. Turystyka przyczynia się nie tylko do poznania innych kultur, ale powoduje też wzrost zainteresowania własnym dziedzictwem narodowym oraz dziedzictwem lokalnym, „małą ojczyzną”. Sprzyja to rozwojowi kulturalnemu, ekonomicznemu, przekłada się na działania mające na celu ich zachowanie i udostępnienie jako atrakcji turystycznej. Stąd turystyka nie tylko popularyzuje dziedzictwo, ale także pośrednio, poprzez czynniki ekonomiczne, wpływa na jego ochronę.

1. Trasy jakubowe w Europie – paszport pielgrzyma.
Fot. K. Orzechowska-Kowalska

1. St. James' routes in Europe – the pilgrim's passport.
Photo by K. Orzechowska-Kowalska

Ochrona dziedzictwa kulturowego a turystyka

Turystyka, bazująca na dziedzictwie kulturowym i przyrodniczym, jest zjawiskiem złożonym, które można rozpatrywać w wielu płaszczyznach – np. psychologicznej (motywy), przestrzennej (krajobraz, ale i degradacja) czy kulturowej. Pozwala ludziom znaleźć nowy cel dla zrealizowania swoich zainteresowań w alternatywnych i kulturalnych formach turystycznych. Jedną

3a

4

3b

z nich są turystyczne szlaki dziedzictwa kulturowego, w których akcent położony jest na historyczny dorobek materialny i niematerialny ludzkości³.

Prace przy koncepcji i przebiegu szlaku kulturowego rozpoczynają się od znalezienia wiodącej idei – jednorodności dziedzictwa, wokół którego kreuje się produkt turystyczny. Istotną staje się dokumentacja historyczno-artystyczna obiektów szlaku, jego oprawa, promocja, zasady finansowania czy zarządzania. Na terenie Europy istnieje potężna sieć szlaków, które mają wymiar regionalny, krajowy, międzynarodowy. Obejmują różnorodne elementy dziedzictwa kulturowego, wpływając na ich przypomnienie, popularyzację, znaczenie (np. poprzez wpis pojedynczego obiektu w obręb szlaku) oraz ochronę – nadanie im nowych

funkcji (np. muzeum, turystycznych obiektów noclegowych, gastronomicznych itd.). W literaturze funkcjonuje wiele definicji i kryteriów określających pojęcie szlaku turystycznego, w tym kulturowego. Organizacja ICOMOS, w ramach której działa Międzynarodowy Instytut Szlaków Kulturowych (ICOMOS – CIIC), w roku 2003 sformułowała wieloaspektowe pojęcie szlaku kulturowego – „łądowy, wodny lub mieszany szlak, oznaczony fizycznie (...), który, powinien (...) ukazywać rozwój ludzkości, jako wielowymiarową i ciągłą wymianę dóbr, idei, wiedzy i wartości w obrębie krajów i regionów (...) powodującą wzajemną interakcję kultur w czasie i przestrzeni, którego odbiciem jest materialne i niematerialne dziedzictwo”⁴. Doceniając znaczenie turystyki w aspekcie ochrony dziedzictwa ONZ w roku 2005 wydała instrukcję, w której szlaki kulturowe zostały zaliczone, obok historycznych miejscowości, krajobrazów kulturowych i przyrodniczych do kandydatów do wpisu na Listę światowego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego UNESCO.

Projekt Europejskich Szlaków Kulturowych Rady Europy

Koncepcję odkrywania i zachowania dziedzictwa europejskiego przez turystykę obrazuje inicjatywa Europejskich Szlaków Kulturowych Rady Europy, łączących miejsca o podobnym kształcie historycznym, architektonicznym czy artystycznym. Projekt RE, który powstał w latach 80. XX wieku miał na celu rozwój świadomej turystyki, podnoszenie poziomu znajomości historycznego i kulturowego dziedzictwa Europy oraz jego ochronę przez planowo

zorganizowane formy turystyki. Program Szlaków Kulturowych, poza wartościami edukacyjnymi, miał być też promocją pamiątek cywilizacji europejskiej. Rada Współpracy Kulturowej (*The Council for Cultural Co-operation*) RE wskazała na trzy główne cele programu: uświadomienie Europejczykom ich kulturowej tożsamości; zachowanie i ochronę europejskiego dziedzictwa kulturowego jako źródła społecznego, ekonomicznego i kulturowego rozwoju otoczenia, w którym żyją; a także przyznanie szczególnego miejsca turystyce kulturowej wobec innych sposobów spędzania czasu wolnego⁵. Obecnie zatwierdzonych jest 39 szlaków kulturowych RE w trzech grupach tematycznych: Ludzie; Migracje; Rozprzestrzenianie się głównych osiągnięć cywilizacyjnych w zakresie filozofii, religii, sztuki, handlu, nauki i techniki. Nadano im certyfikaty kategoryzacji, które zależne są od wartości dziedzictwa znajdującego się na poszczególnych trasach – kategoria I: Wielki Szlak Kulturowy (14) – np. Via Francigena; Via Regia; Szlak Dziedzictwa Żydowskiego; kategoria II: Europejski Szlak Kulturowy (10) – np. Szlak Don Kichota; Szlak Miast Hanzeatyckich oraz kategoria III: W ramach Szlaku Kulturowego (15) – np. Szlak Europejskiego Dziedzictwa Migracji; Szlak Romów.

Myślą przewodnią Europejskich Szlaków Kulturowych RE jest różnorodność. Program akcentuje znaczenie tożsamości europejskiej, poszukuje więzi łączących państwa lub regiony, obrazuje złożoność kulturową i społeczną kształtującą Europę dnia dzisiejszego. Inicjatorzy programu znajdują głęboki sens w projektowanych szlakach, widząc w nich instrument pomocny przy interpretacji wartości dziedzictwa europejskiego. Przyznanie zabytkom narodowym miana spuścizny europejskiej i włączenie ich do sieci Programu Europejskich Szlaków Kulturowych jest

5. *Camino Francés*, Astorga – katedra po renowacji, we wnętrzu której urządzono muzeum. Fot. K. Orzechowska-Kowalska

5. *Camino Francés*, Astorga – the renovated cathedral, inside which a museum was arranged. Photo by K. Orzechowska-Kowalska

6. *Camino Francés*. Szlak wiedzie przez zakonserwowane ruiny kościoła w Castrojeriz. Fot. K. Orzechowska-Kowalska

6. *Camino Francés*. The route leads through conserved ruins of the church in Castrojeriz. Photo by K. Orzechowska-Kowalska

7. *Camino Portugués*, Pontevedra. Sanktuarium Madonny Pielgrzymów podczas renowacji (rok 2007). Fot. K. Orzechowska-Kowalska

7. *Camino Portugués*, Pontevedra. The Shrine of Madonna of the Pilgrims during its renovation (year 2007). Photo by K. Orzechowska-Kowalska

nobilitacją korzystnie wpływającą na promocję obiektu albo regionu. Przyczynia się do otoczenia go szczególną opieką, która pozwala ocalić obiekt od zniszczenia i zapomnienia. Poprzez te działania dziedzictwo artystyczne zostało włączone w nurt współczesności, stając się „zabytkiem żywym”.

Szlaki św. Jakuba

Pierwszym kulturowym szlakiem, jaki powołała do życia Rada Europy, była trasa wiodąca do Santiago de Compostela, miasta położonego w północno-zachodniej części Półwyspu Iberyjskiego (*Camino de Santiago*). Znajdują się tam relikwie pierwszego męczennika wśród apostołów – św. Jakuba Starszego (Większego). Od czasu odkrycia przez mnicha Pelajo, między rokiem 818 a 843, domniemanego grobu świętego, miliony wiernych zaczęły przemierzać kontynent, wykorzystując istniejące drogi komunikacyjne i handlowe. Powstała sieć szlaków, które z najdalszych zakątków Europy prowadziły do północnej Hiszpanii. Głównych traktów wiodących do sanktuarium było kilka: Droga Pierwotna (*Camino Primitivo*) prowadząca z Oviedo, stolicy Asturii, do Santiago; Droga Angielska (*Camino Inglés*) przez kanał La Manche i od La Coruny; tzw. Szlak Arousa (*Ruta de Arousa*) – trasa hipotetycznej drogi ciała apostoła z Jerozolimy do Galicji, w której został pochowany; Droga Północna (*Camino del Norte*) prowadząca wzdłuż wybrzeża Zatoki Biskajskiej; Droga Portugalska (*Camino Portugués*) mająca swój początek w Lizbonie. Na przełomie XV i XVI wieku, po upadku islamskiego ośrodka władzy w Grenadzie, powstała Trasa Srebrna – *Via de la Plata*. Ale największe znaczenie od XI wieku miały i mają nadal tzw. Trasy Francuskie (*Camino Francés*).

W średniowieczu funkcjonowały cztery punkty zbornie, do których docierali pielgrzymi z całej Europy, aby wspólnie wyruszyć ku relikwii św. Jakuba: St. Denis-Paryż-Tours z relikwiami św. Marcina; Vézelay – gdzie w romańskiej katedrze wielką czcią otaczano relikwie św. Magdaleny; Le-Puy-en-Velay – najstarszy ośrodek maryjny we Francji oraz Arles (St. Gilles) – z relikwiami św. Trofima, pierwszego apostoła Galii. Trasy przechodziły przez pirenejskie przełęcze i zbiegały się w miejscowości Puente la Reina. Od tego miejsca przebiegał jeden wspólny pielgrzymi szlak zwany *Camino Grande*. W czasach współczesnych znaczenie tego traktu i zgromadzonego tu dziedzictwa doceniło UNESCO, wpisując *Camino de Santiago* na Listę światowego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego UNESCO (1993 r.).

W średniowieczu pielgrzymi wyruszyli do Composteli z pobudek religijnych, chęci pomodlenia się przy relikwii osoby z bliskiego otoczenia Chrystusa, pokuty, otrzymania odpustów czy złożenia ofiary. Byli też tacy, dla których aspekt duchowy pozostawał w tle – ruszali ciekawi świata, dla zdobycia uznania albo nawiązania kontaktów handlowych. Pielgrzymowali przedstawiciele wszystkich europejskich narodów

8

9

10

chrześcijańskich. Łączył ich trud drogi i cel, do którego zmierzali. Poczucie wspólnoty w wierze sprzyjało kształtowaniu się jedności kulturowej. Znalazło to oddźwięk w różnorodnych pieśniach, literaturze i sztuce. Wzdłuż pątniczych szlaków powstawały romańskie kościoły pielgrzymkowe i klasztory, budowano szpitale i karczmy, wznoszono mosty, brukowano trakty, rozprzestrzeniały się idee i zdobycze cywilizacyjne. To średniowieczne dziedzictwo budzi zachwyt współczesnych pielgrzymów i turystów. J.W. Goethe pisał, iż *Camino de Santiago* jest „szlakiem, na którym zrodziła się Europa...”, a ludzie, którzy podążali tą

drogą łączyło poczucie przynależności do wspólnoty europejskiej, jaką wtedy reprezentowała religia chrześcijańska, stanowiąca uniwersalny system wartości. W czasach współczesnych Jan Paweł II w przemówieniu nazwanym „Akt Europejski” (Santiago 1982 r.)⁶ mówił, że „pielgrzymki do Santiago były jednym z przemożnych czynników, które sprzyjały wzajemnemu zrozumieniu różnych narodów[...], z Santiago kierując do ciebie Europo wołanie pełne miłości; odnajdź siebie samą; odkryj swe początki; tchnij życie w swe korzenie...”⁷. Papieskie orędzie wpłynęło na rozwój europejskiej tradycji związanej z pielgrzymowaniem do sanktuarium św. Jakuba. Dlatego Rada

8. *Camino Francés*, Fromista. Przepięknie zrewaloryzowany romański kościół. Fot. K. Orzechowska-Kowalska

8. *Camino Francés*, Fromista. The beautifully refurbished Romanesque church. Photo by K. Orzechowska-Kowalska

9. *Camino Francés*, San Juan de Ortega. Albergue we wnętrzu zrewaloryzowanego dawnego kościoła. Fot. K. Orzechowska-Kowalska

9. *Camino Francés*, San Juan de Ortega. An albergue inside the refurbished old church. Photo by K. Orzechowska-Kowalska

10. *Camino Finisterre*. Adaptacja starych domostw dla potrzeb szlaku – albergue w Olveira. Fot. K. Orzechowska-Kowalska

10. *Camino Finisterre*. The adaptation of old homesteads for the needs of the route – an albergue in Olveira. Photo by K. Orzechowska-Kowalska

11a

11b

11c

11d

Europy, odwołując się do tego średniowiecznego traktatu, powołała do życia Europejski Szlak Pielgrzymkowy (1987 r.), uznając go za drogę o wielkim znaczeniu dla historii i kultury, a także za przykład budowy jedności Europy na przestrzeni wieków. Zapoczątkowało to badania historyczno-artystyczne oraz proces

odtworzenia szlaków pieszych, prowadzących do słynnego sanktuarium w krajach europejskich – Hiszpanii, Francji czy Niemczech (*Camino de Santiago*, *Jakobsweg*, *Way of St. James*, *Le Chemin de St. Jacques*, *Cammino di Santiago*).

Szlaki św. Jakuba w Polsce

W latach 2003-2004 Polska dołączyła do grona państw, które postanowiły reaktywować średniowieczne pątnicze traktaty. Prace archeologiczne prowadzone w różnych częściach kraju oraz źródła archiwalne wskazują, że do grobu św. Jakuba pielgrzymowali w przeszłości również Polacy⁸. Odtwarzania szlaków podjęły się stowarzyszenia i bractwa jakubowe oraz osoby prywatne, którym bliskie jest *Camino de Santiago*. Trasy, podobnie jak w całej Europie, zostały oznakowane symbolem muszli, która stanowi logo Europejskiego Szlaku Pielgrzymkowego Rady Europy.

Pierwszym odcinkiem, który został odtworzony była Dolnośląska Droga św. Jakuba (2005 r.) Prowadzi od Głogowa przez Jakubów, Bolesławiec, Lubiąż do Zgorzelca. Na Moście Staromiejskim Zgorzelec –

11a. *Camino Finisterre*. Dziedzictwo a współczesność szlaku – albergue w Olveira. Fot. K. Orzechowska-Kowalska

11a. *Camino Finisterre*. The heritage vs. the contemporary function of the route – an albergue in Olveira. Photo by K. Orzechowska-Kowalska

11b. *Camino Finisterre*. Stare pomieszczenie gospodarcze w Olveira i jego współczesna funkcja dla potrzeb pielgrzymów. Fot. K. Orzechowska-Kowalska

11b. *Camino Finisterre*. An old utility room in Olveira and its contemporary function for pilgrims' needs. Photo by K. Orzechowska-Kowalska

11c. *Via de la Plata*. Uratowane dziedzictwo, współczesna adaptacja dla potrzeb pielgrzymów w Cernadilli. Fot. K. Orzechowska-Kowalska

11c. *Via de la Plata*. The rescued heritage and its contemporary adaptation for pilgrims' needs in Cernadilla. Photo by K. Orzechowska-Kowalska

11d. *Camino Francés*. Stare domostwo, pełniące rolę albergue dla pielgrzymów. Fot. K. Orzechowska-Kowalska

11d. *Camino Francés*. An old homestead functioning as an albergue for pilgrims. Photo by K. Orzechowska-Kowalska

Görlitz łączy się z niemieckim szlakiem św. Jakuba (*Ökumenischer Pilgerweg*). W ten sposób polski odcinek jakubowego szlaku wpisał się w europejską sieć dróg św. Jakuba.

Kolejnym krokiem było przedłużenie w 2006 roku trasy na północ, do Gniezna przez Leszno i Poznań, zwanej Drogą Wiekopolską. Spod katedry gnieźnieńskiej szlak wiedzie nad jezioro Lednickie, gdzie zaczyna się historia naszego państwa. Podczas badań archeologicznych znaleziono tu muszlę pielgrzymią, która może być dowodem wykorzystywania przez wędrowców traktu z Gniezna, przez trasy niemieckie, do odległej Composteli⁹. Również na terenie Wielkopolski, w oparciu o istniejący Szlak Piastowski, wyznaczono odcinek jakubowego szlaku z Gniezna przez Trzemeszno do Mogilna, a później do Torunia. Przedłużeniem Drogi Wielkopolskiej w kierunku zachodnim – od miejscowości Murowana Goślina – Słubice jest szlak zwany Drogą Lubuską. We Frankfurcie nad Odrą łączy się z siecią niemieckich dróg św. Jakuba.

W 2006-2007 roku otwarto odcinek z Torunia do Olsztyna – *Camino Polaco* (Droga Polska). W przyszłości trasa ma być rozszerzona przez obszar Warmii aż do granicy z Litwą. W kwietniu 2008 roku otwarto Drogę Żytawską ze Zgorzelca przez Żytawę, Starą Bolesław do Pragi, która odwołuje się do jednej z 95 dróg pątniczych wiodących do Santiago. Pisał o nich już w 1563 roku kartograf Jörg Gail z Augsburga.

Na Pomorzu działa Droga Łęborska – stanowi ona pierwszy odcinek większej trasy Pomorskiej Drogi św. Jakuba, która ma prowadzić ze Żmudzi przez Królewiec, wzdłuż wybrzeża Morza Bałtyckiego do Świnoujścia (trwają prace nad koncepcją jej

przebiegu), gdzie połączy się z Drogą Meklembursko-Północnoniemiecką.

W średniowieczu na terenie Europy istniało wiele szlaków komunikacyjnych i handlowych. Najbardziej znanym była *Via Regia* (Wysoka lub Królewska Droga). Według źródeł historycznych łączyła Frankfurt nad Menem z Wrocławiem, z których odchodziły szlaki boczne. Z Frankfurtu poprzez Kolonię do Antwerpii i Brugii – lub poprzez Remis do Paryża; było także odgałęzienie wiodące przez Genewę, Lyon do podnóża Pirenejów. Natomiast z Wrocławia *Via Regia* kierowała się ku wschodowi – przez Kraków, Lwów do Kijowa lub na północ – do Gdańska. Dlatego przy reaktywacji dróg jakubowych na terenie Polski południowej, od Zgorzelca w kierunku wschodnim do granicy w Korczowej, przyjęto przebieg tego traktu. Powstał szlak *Via Regia* – Droga św. Jakuba. Przebiega on: w kierunku wschodnim – od Krakowa przez

12. Katedra w Santiago, Portyk Chwały (2007).
Fot. K. Orzechowska-Kowalska

12. The Santiago Cathedral, El Pórtico de la Gloria (2007).
Photo by K. Orzechowska-Kowalska

13. Katedra w Santiago, renowacja Portyku Chwały (2010).
Fot. K. Orzechowska-Kowalska

13. The Santiago Cathedral – the renovation of El Pórtico de la Gloria (2010). Photo by K. Orzechowska-Kowalska

14a

14b

14c

14a. Camino del Norte, Güemes. Albergue w wyremontowanych obiektach gospodarczych. Fot. K. Orzechowska-Kowalska

14a. Camino del Norte, Güemes. An albergue in renovated utility buildings. Photo by K. Orzechowska-Kowalska

14b. Camino del Norte, Güemes. Sala kominkowa w albergue. Fot. K. Orzechowska-Kowalska

14b. Camino del Norte, Güemes. A fireplace room in the albergue. Photo by K. Orzechowska-Kowalska

14c. Camino del Norte, Güemes. Biblioteka w albergue z wystawą prezentującą historię miejscowości. Fot. K. Orzechowska-Kowalska

14c. Camino del Norte, Güemes. A library in the albergue with an exhibition presenting the history of the town. Photo by K. Orzechowska-Kowalska

Brzesko, Tarnów, Pilzno, Rzeszów, Jarosław do Przemysła; zaś w kierunku zachodnim – przez Olkusz, Będzin, Górę św. Anny do Raciborza, a dalej do Opola, Wrocławia, Legnicy, łącząc się z funkcjonującą już Droga Dolnośląską. Trasa ta obecnie nie jest oznakowana w całości (brak obszaru Górnego Śląska). Do szlaku *Via Regia* – Droga św. Jakuba dochodzi szereg dróg dojsściowych – Droga Sudecka (2008 r.), Droga Ślęzańska (2009 r.), Droga Nyska (2009 r.) i Droga Małopolska. Podjęto także prace projektowe przy wytyczaniu kolejnych tras: Drogi Beskidzkiej (pierwszy odcinek, Szczyrk – Simoradz, otwarto w 2011 r.) oraz w środkowej części Polski – Drogi Mazowieckiej św. Jakuba; także dróg łącznikowych do tras już istniejących.

W 2009 roku otwarto Małopolską Drogę św. Jakuba na trasie Sandomierz – Kraków. Przez teren historycznej dzielnicy Małopolski przebiegał prawdopodobnie szlak pątniczy, który, łącząc się w Krakowie z traktem *Via Regia*, biegł dalej na Śląsk, a potem dochodził do dróg pielgrzymkowych wiodących do Santiago de Compostela na terenie Europy Zachodniej. Małopolska Droga św. Jakuba pokrywa się z odcinkiem średniowiecznego traktu handlowego łączącego Polskę z Litwą, który przebiegał przez m.in. Lublin, Sandomierz, Wiślicę. Funkcjonował od roku 1386, kiedy to Władysław Jagiełło udał się z Wilna do Krakowa, by objąć koronę polską. Drogą tą podążały przez wieki orszaki królewskie, urzędnicy, rycerze, kupcy, uczeni, ale także pielgrzymi. Przy wyznaczaniu przebiegu Małopolskiej Drogi św. Jakuba, (podobnie jak innych polskich tras), przyjęto pewne założenia: wezwanie (*patrociunium*) kościoła¹⁰, wielowiekowy kult św. Jakuba, okres budowy świątyni¹¹ oraz rozmieszczenie w przestrzeni¹² (odległość pomiędzy kościołami św. Jakuba, którą mógł pokonać pielgrzym w ciągu jednego dnia marszu). Zwracano również uwagę na piękno przyrody i bogactwo kultury regionu.

Szlaki św. Jakuba a ochrona dziedzictwa

Działalność Jana Pawła II oraz ogłoszone orędzie „Aktu Europejskiego” miały za zadanie przypomnienie i ożywienie kultu św. Jakuba. Powołanie przez Radę Europy Europejskiego Szlaku Pielgrzymkowego do Santiago de Compostela, jego wielka popularność¹³,

reaktywacja sieci szlaków pielgrzymich w różnych częściach Europy spowodowały odkrywanie na nowo zapomnianego dziedzictwa. Poszukiwano obrazów i rzeźb św. Jakuba, badano jego ikonografię, przetrwanie kultu w obyczajach, pieśniach, modlitwach i liturgii, w archiwach szukano dawnego piśmiennictwa związanego z pątnictwem do jakubowego sanktuarium. Działania te ocaliły wiele wybitnych dzieł sztuki europejskiej, wpłynęły na renowację całych kościołów, zwłaszcza pod wezwaniem św. Jakuba¹⁴.

Szczególne role w tym względzie przypadła, ze zrozumiałych względów, Hiszpanii. Relikwie św. Jakuba przyciągają rocznie wielu turystów, wytyczonymi i oznakowanymi szlakami wędrują pielgrzymi¹⁵. Tych ostatnich przybywa szczególnie w Roku Jubileuszowym¹⁶ – w roku 2010 było ich ponad 270 tysięcy. Przypomnienie Europie postaci św. Jakuba i jego

historycznego kultu spowodowało podjęcie bardzo intensywnych badań archeologiczno-historycznych dotyczących relikwii apostoła. Starano się szukać wszelkich dowodów na ich prawdziwość. Według przekazów relikwie znajdowały się w katedrze od IX wieku do roku 1586, kiedy zostały ukryte w związku z zagrożeniem ze strony angielskiego korsarza Francisza Drake'a. Ponowne ich odnalezienie miało miejsce w 1879 roku. Ich autentyczność potwierdził papież Leon XIII w bulli z 1884 roku. Jednak wciąż podnosiły się głosy wątpiące w ich prawdziwość. Ostatecznie w 2011 roku hiszpański profesor Uniwersytetu w Nawarrze, Enrique Alarcón, podczas wykładu na konferencji poświęconej *Camino de Santiago* ogłosił, iż odkrył inskrypcje z hebrajskim imieniem *Jacob* na grobowcu apostoła w Santiago¹⁷. Pochodzą one, według profesora, z I wieku naszej ery. Wyjaśnia także, iż słowo *Jacob* pojawia się wspólnie z greckim słowem oznaczającym „męczennika, świadka”. Odkrycie to potwierdza tradycję działalności apostoła na ziemiach hiszpańskich oraz jego pochówek w świątyni compostelańskiej.

Dzięki hasłu „szlak św. Jakuba” udało się uratować i udostępnić, dla potrzeb funkcjonującego szlaku, wiele zabytków przeszłości. Władze lokalne prowincji hiszpańskich, przez które przebiegają trasy *Camino de Santiago*, przeznaczają znaczne kwoty na ratowanie artystycznego dziedzictwa (np. renowacja katedry w Astorze, Burgos, Pontevedra i dziesiątków innych kościołów; adaptacja do nowych funkcji wielu opuszczonych świątyń, np. kościół w miejscowości San Juan de Ortega, ale i budowli świeckich, np. powstawanie *albergue* – schroniska dla pielgrzymów np. w miejscowości Olveira. Najpełniej jest to widoczne w zabytkowym centrum Santiago de Compostela, wpisanym w 1985 roku na Listę światowego dziedzictwa UNESCO oraz w santiagowskiej katedrze, w której zintensyfikowano wielkie prace badawcze i konserwatorskie (np. Portyk Chwały z XII w.).

15. *Camino Portugués*. Dom na szlaku. Zdobnictwo nawiązuje do św. Jakuba. Fot. K. Orzechowska-Kowalska

15. *Camino Portugués*. A house on the route. Its decorations refer to St. James. Photo by K. Orzechowska-Kowalska

16. *Camino Portugués*. Figura przydrożna św. Jakuba Starszego. Fot. K. Orzechowska-Kowalska

16. *Camino Portugués*. A roadside figure of St. James the Great. Photo by K. Orzechowska-Kowalska

17

18

19

20

Szlak stał się źródłem ekonomicznego rozwoju, szczególnie regionu Galicji, gdzie zbiegają się wszystkie trasy. Rząd Galicji (Xunta de Galicia) podjął szereg działań, mających chronić artystyczne dziedzictwo regionu. Powołano Consorcio de Santiago – organizację skupiającą władzę świecką, kościelną, stowarzyszenia oraz osoby prywatne. To ona wyznacza obiekty znajdujące się w mieście i w diecezji, które winny być

objęte działaniami konserwatorskimi. Prowadzone prace są finansowane w głównej mierze przez rząd regionu oraz władze miasta Santiago. Ze względu na olbrzymie środki, jakie pochłania renowacja i konserwacja dzieł sztuki na tym terenie, Xunta de Galicia zwróciła się o pomoc finansową do rządu centralnego oraz instytucji światowych. Dziedzictwo szlaku jest chronione prawnie, co wynika z faktu wpisu *Camino de Santiago* oraz samego miasta na Listę światowego dziedzictwa UNESCO; wspomaga to ustawodawstwo lokalne – na przykład zakazuje nowych działań budowlanych w bezpośrednim sąsiedztwie przebiegu szlaku, a wszelkie zabiegi renowacyjne muszą być uzgadniane z konserwatorem.

Społeczeństwo hiszpańskie również włączyło się aktywnie w ochronę lokalnego dziedzictwa, czerpiąc korzyści materialne z obecności pielgrzymów i turystów. W wielu małych miejscowościach, przez które przebiegają trasy szlaku, mieszkańcy dbają o opuszczone kościoły i kaplice, otwierają je dla wędrujących, z pasją opowiadają o ich historii i zgromadzonych dziełach sztuki. Remontują domostwa, ozdabiają je symbolami jakubowymi, w dawnych obiektach

17. *Camino Francés.* Postać św. Jakuba jest symbolem szlaku. Fot. K. Orzechowska-Kowalska

17. *Camino Francés.* The figure of St. James is a symbol of the route. Photo by K. Orzechowska-Kowalska

18. *Camino Francés.* O Cebreiro. Odnowione dawne domostwa, w których prezentowana jest kultura regionu. Fot. K. Orzechowska-Kowalska

18. *Camino Francés.* O Cebreiro. Renovated old homesteads in which the culture of the region is presented. Photo by K. Orzechowska-Kowalska

19. *Camino Portugués.* Mała kapliczka otwarta dla pielgrzymów. Fot. K. Orzechowska-Kowalska

19. *Camino Portugués.* A small shrine open to pilgrims. Photo by K. Orzechowska-Kowalska

20. *Camino Portugués.* Dziedzictwo i teraźniejszość szlaku. Fot. K. Orzechowska-Kowalska

20. *Camino Portugués.* The heritage and the contemporary function of the route. Photo by K. Orzechowska-Kowalska

gospodarskich prezentują kulturę swojej „małej ojczyzny”, jakże silnie związanej z tysiącletnim traktem¹⁸. Przekonała się o tym autorka, przemierzając różne jakubowe trasy. Dla ludności dziedzictwo Camino de Santiago to dowód wkładu narodu w kulturę europejską, źródło dochodów, ale przede wszystkim – powód do dumy. W renowację starych opuszczonych domostw i zabudowań gospodarczych włączają się

również zagraniczne bractwa jakubowe. Z własnych środków finansowych, w kontakcie z władzami lokalnymi, rewaloryzują obiekty, w których działają pod ich opieką *albergue* dla pielgrzymów. Najbardziej widoczna jest działalność angielskiego bractwa (*Confraternity of St. James* – np. *albergue* w Rabanal na Camino Francés czy w Miraz na Camino del Norte).

Także w Polsce odtworzone odcinki tras pielgrzymich wpłynęły na działania chroniące dziedzictwo¹⁹, choć nie tak znaczące, jak w Hiszpanii. To odzew na apel Rady Europy, która powołując Europejski Szlak Pielgrzymkowy skierowała do władz, instytucji oraz obywateli Europy apel o przyczynianie się do odnawiania zabytków i pomników przyrody znajdujących się na trasach jakubowych, przywracanie im dawnego znaczenia. Dokonania te służą pielgrzymom, turystom, tworzą projekty sprzyjające ożywieniu artystycznemu i historycznemu dziedzictwa, które związane jest z pątnictwem do grobu św. Jakuba. W renowację jakubowego dziedzictwa włączone są głównie parafie i władze lokalne.

Kilka przykładów

Jakubów koło Głogowa (Droga Dolnośląska) – od wieków był to regionalny ośrodek kultu św. Jakuba Większego²⁰. Zabytkowy zespół obejmuje kościół, dzwonnice – wieżę bramną, cmentarz oraz otoczenie cudownego źródła. Trójczłonowy korpus świątyni pochodzi z XIV wieku. Jest to budowla murowana,

w planie jednonawowa z wyodrębnionym prezbiterium. Wnętrze nakryte jest drewnianym stropem pokrytym polichromią z 1720 roku autorstwa J. Hoffmanna, ucznia M. Wilmanna. W XVI wieku ufundowano do wnętrza kościoła ołtarz szafkowy z rzeźbami Najświętszej Maryi Panny, świętych Jakuba i Barbary, dwunastu apostołów. Tryptyk wieńczyła scena „Nawiedzenia Maryi przez św. Elżbietę”. W XVIII wieku ołtarz został zastąpiony nowym, w którym umieszczono obraz przedstawiający pielgrzymującego św. Jakuba. W jego nastawę wkomponowano rzeźby św. Jakuba i św. Barbary, pochodzące z ołtarza szafkowego. Pozostałe rzeźby zostały rozmieszczone

następująco: Najświętsza Maryja ze św. Elżbietą na ścianie prezbiterium, natomiast rzeźby apostołów na ścianie nawy. Cennymi obiektami we wnętrzu są empora kolatorska z XVII wieku zdobiona malowidłami biblijnymi, późnorennesansowa chrzcielnica oraz liczne nagrobki i epitafia wkomponowane w ściany zewnętrzne kościoła.

W 2007 roku kościół w Jakubowie erygowano, jako pierwszy w Polsce, na sanktuarium pielgrzymkowe ku czci św. Jakuba. Od tego momentu miejscowa parafia oraz Bractwo św. Jakuba podjęły intensywne działania w celu przeprowadzenia remontu oraz prac konserwatorsko-renowacyjnych. Uzyskane środki finansowe umożliwiły w latach 2009-2010 modernizację dachu, zabezpieczenie ścian fundamentowych kościoła, naprawę rys i pęknięć oraz zabezpieczenie sklepień nad oknami i drzwiami²¹. Podjęto także prace we wnętrzu sanktuarium. Przywrócono pierwotny wygląd barokowego ołtarza głównego św. Jakuba Apostoła²² oraz odnowiono polichromię stropu prezbiterium ze sceną Ostatniej Wieczerzy wraz

z medalionami oraz czterema postaciami ewangelistów. Pierwszy etap projektu nazwanego „Jakubowe renowacje” zakończył się w październiku 2011 roku.

Następnym etapem prac konserwatorskich planowanych na rok 2012, jest odnowienie malowidła nad chórem bocznym, które przedstawia św. Jakuba Starszego na koniu ze sztandarem w dłoni²³ oraz anioły z atrybutami pielgrzyma. W kolejnych latach będzie realizowana konserwacja polichromii nawy ze sceną Trójcy Świętej oraz badania nad scenami z życia św. Jakuba, jakie znajdują się w medalionach towarzyszących temu przedstawieniu.

Więclawice Stare (Droga Małopolska) – kościół św. Jakuba Starszego Apostoła, wzmiankowany już około roku 1326. Po zniszczeniach kościół odbudowano w połowie XVIII wieku. Jest to świątynia drewniana o konstrukcji drewnianej, z zewnątrz oszalowana. Plan jednonawowy z wielobocznie zamkniętym prezbiterium, przy którym znajduje się niewielki skarbczyk, pełniący dawniej rolę zakrystii. Nad nawą widoczna jest sygnaturka, od strony południowej dobudowano w XIX wieku nową zakrystię, zaś od zachodu – kruchtę. Wewnątrz kościoła zachowały się drewniane stropy. Po między nawą a prezbiterium umieszczona jest belka tęczowa z późnobarokowym krucyfiksem, postaciami Matki Bożej i św. Jana Ewangelisty (XVII w.) Od zachodu – chór muzyczny wsparty na słupach. W świątyni znajdują się trzy ołtarze rokokowe z XVII-wiecznymi obrazami i figurami. W ołtarzu głównym obraz z postacią św. Jakuba i jego atrybutami – muszlą,

22

bukłakiem, kijem pielgrzymim i mieczem. Przed pilastrami zdobiącymi ołtarz ustawione są postacie św. Piotra i św. Pawła. Ponad wejściami prowadzącymi na tyły ołtarza, na wolutach – św. Stanisław i św. Wojciech. Najcenniejszym obiektem świątyni jest gotycki tryptyk św. Mikołaja z 1477 roku malowany na deskach oraz gotycka figura z kręgu pięknych Madonn (ok. 1410-1420 r.), stojąca na zwieńczeniu tryptyku.

W związku z 250-leciem rekonsekracji kościoła, rozwojem kultu św. Jakuba, a także planowanym otwarciem Drogi św. Jakuba, wykonano w obiekcie prace konserwatorskie²⁴. Jako pierwsza poddana została renowacji rzeźba Pięknej Madonny, potem gotycki tryptyk. Nieco później dokonano konserwacji ołtarzy bocznych – Matki Bożej i św. Stanisława Kostki (XVII w.) oraz św. Izydora. Odnowiono także cały drewniany kościół.

Kotuszów (Droga Małopolska) – kościół pochodzi z XIV wieku. Po spaleniu przez arian nową świątynię ufundowała w XVII wieku rodzina Lanckorońskich. Budowla przetrwała do II wojny, kiedy została powtórnie spalona. Po wojnie ją odbudowano. Jest posadowiona na planie krzyża, w ramionach którego znajdują się dwie kaplice, a wąskie prezbiterium zamyka półkolista absyda. Od zachodu do bryły kościoła dostawiona jest cztero-kondygnacyjna wieża. Wyposażenie pochodzi z epoki baroku. W ołtarzu głównym znajduje się obraz Matki Bożej Kotuszowskiej. W trakcie renowacji kościoła odnaleziono nieznany wcześniej obraz św. Jakuba²⁵. Po konserwacji został umieszczony na zasuwie ołtarza głównego. Przedstawia świętego trzymającego w jednej dłoni otwartą księgę, w drugiej zaś łaskę pielgrzyma z bukłakiem. U stóp apostoła leży miecz, symbol jego męczeńskiej śmierci. Aby podnieść atrakcyjność szlaku św. Jakuba w niedalekiej odległości od kotuszowskiego kościoła podjęto działania restauracyjne w pałacu w Kurozwękach. Po ich zakończeniu, w 2011 roku otwarto muzeum rodziny Popielów, w którym prezentowane są pamiątki rodzinne – fotografie,

21. Więclawice. Prezbiterium i ołtarz główny z obrazem św. Jakuba po renowacji. Fot. F. Mróz

21. Więclawice. The presbytery and the main altar with the painting of St. James after renovation. Photo by F. Mróz

22. Więclawice. Gotycka Piękna Madonna po konserwacji. Fot. E. Szarek

22. Więclawice. The Gothic Beautiful Madonna after conservation. Photo by E. Szarek

23

srebra, zegary, porcelana, książki; także obrazy wybitnego malarza, pisarza i teoretyka sztuki – Józefa Czapskiego (1896-1993). Zbiór obrazów pochodzi z francuskiej kolekcji Michała de Boisgelin. Natomiast w pobliżu pałacu, na obszarach zielonych (w polu kukurydzy), w 2010 roku stworzono labirynt, w którym układ ścieżek nawiązywał do postaci św. Jakuba.

Podsumowanie

Dziedzictwo kulturowe jest kamieniem węgielnym naszej pamięci i tożsamości. Proces ochrony tej wielkiej spuścizny polega na jego rozpoznaniu, ochronie proceduralnej (prawnej), technicznej (konserwacji, renowacji) i/lub oddaniu zabytku do użytku (np. na potrzeby turystyki). Takie podejście do ochrony dziedzictwa wskazuje na konieczność interdyscyplinarnego ujęcia tego zagadnienia. Ale także oznacza przejście od ochrony pasywnej do ochrony aktywnej – integrację dziedzictwa kulturowego z naszym życiem codziennym. Jednym z jej elementów jest turystyka.

23. Więclawice. Gotycki tryptyk po konserwacji. Fot. E. Szarek

23. Więclawice. The Gothic triptych after conservation. Photo by E. Szarek

24. Kotuszów. Kościół z odnalezionym obrazem św. Jakuba. Fot. F. Mróz

24. Kotuszów. The church with the found painting of St. James. Photo by F. Mróz

24

Projekt „Europejskie Szlaki Kulturowe” Rady Europy to instrument prowadzący do zrozumienia dziedzictwa europejskiego – wyrastającego ze złożoności kultury oraz ze społeczeństw, które ją ukształtowały. Akcentuje znaczenie turystyki w wykorzystaniu i ochronie relikwii przeszłości. Dzięki Projektowi RE szlaki kulturowe na nowo rysują mapę Europy, tworząc wielokulturową, ogólnoeuropejską przestrzeń, w której zabytki otrzymały wartość dóbr uniwersalnych. Odkryte i zakonserwowane służą społeczeństwu, są poznawane, stają się miejscem pasjonujących przeżyć, akcentując tożsamość miejsca. Jest to widoczne na trasach jakubowych

w całej Europie, ale także na innych szlakach kulturowych. Można tu wymienić m.in. Szlak Architektury Drewnianej, dzięki któremu ocalono wiele dzieł sztuki sakralnej i świeckiej w obszarze południa Polski. Turystyka nadała temu dziedzictwu nową wartość zarówno wymiarze materialnym, jak i moralnym. ■

Dr Kazimiera Orzechowska-Kowalska jest pracownikiem na Wydziale Turystyki i Rekreacji AWF w Krakowie. Absolwentka Akademii Dziedzictwa w Krakowie. Zajmuje się problematyką związków między turystyką a dziedzictwem człowieka, zwłaszcza w aspekcie Europejskich Szlaków Kulturowych, ze szczególnym uwzględnieniem Camino de Santiago.

Przypisy

- 1 Pojęcie „atrakcje” nie zostało jednoznacznie zdefiniowane; powszechnie używane jest raczej pojęcie „walory turystyczne”. W literaturze zagranicznej używa się pojęcia *tourist attraction*, przy czym pojęcie „atrakcja” rozumiane jest szerzej niż „walor”. Przyjmuje się też, iż atrakcja to kategoria subiektywna, a jej obecność w świadomości turystów wymaga zabiegów organizacyjnych, promocji albo reklamy.
- 2 W turystyce termin „dziedzictwo” jest ujmowany szerzej niż się powszechnie definiuje, wskazując na elementy i działania, które mogą być przydatne do promocji produktów turystycznych (przemysł turystyczny).
- 3 Na gruncie polskim problematyka turystyki kulturowej, w tym szlaków kulturowych, znalazła wyraz w publikacjach m.in. A.M. Rohrscheidt (2008, 2010), Ł. Gawła (2011), M. Kazimierczaka (2008, 2010), K. Orzechowskiej-Kowalskiej (2003, 2007), K. Buczkowskiej (2009).
- 4 A.M. Rohrscheidt, *Regionalne szlaki tematyczne; idea, potencjał, organizacja*, Kraków 2010, s. 26; patrz *Annual Meeting Raport*, Załącznik 2, ICOMOS, CIIC, 2006.
- 5 Szerzej patrz www.culture-routes.lu
- 6 Przemówienie papieża Jana Pawła II na zakończenie pielgrzymki do Santiago de Compostela w roku 1982 nazwane zostało „Aktem Europejskim”. Uważane jest za jeden z najważniejszych dokumentów pontyfikatu papieża. Podczas odczytywania orędzia obecna była para królewska, przedstawiciele europejskich Konfederacji Episkopatu, organizacji międzynarodowych (m.in. UNESCO, Klubu Rzymskiego), świata polityki.
- 7 Jan Paweł II; *Akt Europejski*, Więclawice Stare, 2011. s. 2, 5.
- 8 Pierwsze polskie nazwiska pielgrzymów znajdujemy w dokumentach aragońskich. Król Pedro IV wydał tzw. glejty czterem polskim rycerzom: Stanisławowi de Vederkere, Jakubowi Czatan, Klemensowi z Mokrska oraz Świętosławowi z Szubina (J. Wiesiołowski, *Podróże Polaków do Composteli w XIV i XV w.*, [w:] *Kult św. Jakuba Większego Apostoła w Europie Środkowo-Wschodniej*, Lublin 2002).
- 9 W ikonografii św. Jakuba muszla z rodziny *Pecten Maximus L* jest atrybutem apostoła; w średniowieczu, ale i obecnie, jest znakiem pielgrzymów wędrujących do Santiago. Najstarsza znaleziona w Polsce muszla datowana jest na XII-XIII w; patrz A.M. Wyrwa, *Stan badań nad średniowiecznymi podróżami z ziem polskich do „grodu” św. Jakuba Apostoła*, [w:] *Drogi św. Jakuba w Polsce – stan badań i organizacja*, Kraków 2008.
- 10 W diecezji krakowskiej w 1. połowie XIV w. funkcjonowało 467 kościołów parafialnych; w XVI – 893. Wezwanie św. Jakuba posiadało 28 kościołów (w archidiecezji gnieźnieńskiej – 29) – co daje 12. miejsce wśród wezwań kościelnych w diecezji (A. Witkowska, *Wezwanie św. Jakuba Większego Apostoła w diecezji krakowskiej*, [w:] *Kult św. Jakuba Większego Apostoła w Europie Środkowo-Wschodniej*, Lublin 2002).
- 11 Najstarszy kościół pochodzi z przełomu XI i XII w. i znajduje się w Opatowcu; nieco późniejsze (XII w.) są w Podegrodziu, Sandomierzu i Krakowie. W XIII w. ufundowano 12 nowych, m.in. w Kotoszowie, Niegardowie, Pałecznicy, Probołowicach, Więclawicach; z przełomu XIII i XIV w. pochodzi kościół m.in. w Szczaworyżu. Do początku XIV w. w diecezji krakowskiej notowanych było 21 kościołów pod wezwaniem św. Jakuba. Kolejne wzniesiono do końca XV w. Większość z 28 świątyń to kościoły wiejskie; tylko 6 powstało w miastach – m.in. w Krakowie (nie zachowany); Sandomierzu, Tuchowie (tamże, s. 119-122).
- 12 Kościoły św. Jakuba (22) zlokalizowane są głównie w środkowo-zachodniej części diecezji, z czego 18 znajduje się na lewym brzegu Wisły, na terenach dawnego osadnictwa niemieckiego. Kościoły na trasie Sandomierz – Kraków układają się liniowo i dzieli je od 10 do 60 km, przy czym na terenie silnego osadnictwa – 10-35 km (jeden dzień marszu). To wskazuje na istnienie szlaku pątniczego, na którym świątynie pełniły rolę kościołów stacyjnych (tamże, s. 116).
- 13 Szlak spopularyzował Jan Paweł II (Światowe Dni Młodzieży 1982 r., 1989 r.; „Akt Europejski” 1982 r.), a także książka Paulo Coelho *Pielgrzym*.
- 14 W Polsce renowacji poddawano także kościoły pod wezwaniem św. Mikołaja, które znalazły się na wytyczanych szlakach jakubowych w Polsce. Święty Mikołaj jest patronem kupców, stąd też świątynie pod jego wezwaniem często znajdowały się przy traktach handlowych. A właśnie nimi często poruszali się pielgrzymi.
- 15 Pielgrzymami są osoby, które otrzymują tzw. *Compostelę*, czyli świadectwo przejścia trasy. Wydawane jest ono na podstawie specjalnego paszportu (*credencial*), w którym zbierają pieczętki potwierdzające przejście min. 100 km albo przeje-

chanie na rowerze lub konno 200 km. W roku 2011 wydano ponad 183 tys. *Composteli*.

- 16 Rok Jubileuszowy (Święty) został ustanowiony przez papieża Kaliksta II w roku 1122. Obchodzony jest, gdy dzień św. Jakuba (25 lipca) wypada w niedzielę. Kolejny obchodzony będzie w roku 2021.
- 17 Wywiad z profesorem E. Alarcón przeprowadził redaktor Villar C., patrz „*Enrique Alarcon describe el nombre hebreo „Jacob” en el sepulcro del apostol en Santiago de Compostela*”, [w:] „*El Farade Vigo*” (25.06.2011), www.infoCatolica.com/?t=noticia&cod=9449
- 18 Szczególnym miejscem jest *albergue* w Güemes (*Camino del Norte*). Jego właściciel, Padre Ernesto Bustio, nie otrzymując subwencji finansowej, z własnych środków wyremontował całe gospodarstwo, przeznaczając je na schronisko dla pielgrzymów. W kompleksie znajdują się sypialnie, jadalnia, biblioteka z wystawą prezentującą historię i kulturę regionu. Do opieki nad pielgrzymami została włączona cała społeczność wioski. Wieczorami w sali kominkowej wolontariusze opowiadają pielgrzymom o swojej „małej ojczyźnie”, udzielają pomocy medycznej i wskazówek na dalszą pątniczą wędrówkę.
- 19 W Polsce jest 153 parafie pod wezwaniem św. Jakuba. W związku z ożywieniem kultu św. Jakuba i wpisaniem *Camino de Santiago* na Listę UNESCO, w wielu kościołach podjęto działania renowacyjne i konserwatorskie, prowadzące do zachowania dzieł związanych z kultem apostoła.

Jedne z największych prac prowadzone były od 1999 r. w tołuńskiej świątyni. Była to m.in. konserwacja mistycznego krucyfiksu, ołtarza głównego z obrazem św. Jakuba, murów prezbiterium i otoczenia (J. Korcz, *Perła gotyku*, [w:] „*Miejsca święte*”, nr 2, 2010).

- 20 Jakubów już od XI-XII w. był ośrodkiem kultu, który swą sławę zawdzięczał cudownemu źródłu, tzw. Studni Jakubowej. Przebiegał tu również trakt prowadzący do Głogowa, co m.in. spowodowało budowę kościoła pod wezwaniem św. Jakuba – patrona pielgrzymów i kupców.
- 21 „*Modernizacja dachu oraz zabezpieczenie kościoła p.w. św. Jakuba w Jakubowie*”, Parafia p.w. św. Jakuba Apostoła w Jakubowie; druk ulotny. Projekt współfinansowany jest przez Unię Europejską z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego dla Województwa Dolnośląskiego na lata 2007-2013.
- 22 Przedsięwzięcie realizował zespół konserwatorów pod kierunkiem dra hab. Mieczysława Steca z ASP w Krakowie.
- 23 W ikonografii św. Jakub przedstawiany jest jako apostoł, pielgrzym oraz pogromca Maurów – *Santiago Matamoros*. Określenie pochodzi z podań średniowiecznych, mówiących o cudownym pojawieniu się św. Jakuba w czasie walk okresu rekonkwisty. Matamoros ukazywany jest na białym koniu, w czerwonym płaszczu, w jednej ręce dzierżąc proporzec, w drugiej – miecz.
- 24 Informacje uzyskane od proboszcza parafii, ks. R. Honkisz.
- 25 Informacje uzyskane od proboszcza parafii, ks. J. Sobczyka.

Bibliografia

Alejsiak W., *Turystyka w obliczu wyzwań XXI w.*, Kraków 1999.

Ashworth G.J., *Planowanie dziedzictwa*, [w:] *Miasto historyczne, potencjał dziedzictwa*, Kraków 1997.

Ashworth G.J., *Dziedzictwo a turystyka: zarządzanie kryzysem zasobów*, [w:] *Dziedzictwo a turystyka*, Kraków 1999.

Broński K., Kocoń-Brońska D., Purchla J., Zuziak Z., *Dziedzictwo kulturowe jako produkt turystyczny*, Kraków 1993.

Gaweł Ł., *Szlaki dziedzictwa kulturowego*, Kraków 2011.

Hass W., *Jakubowe renowacje*, [w:] dodatek do: „*Niedziela. Tygodnik Katolicki*”, nr 45, edycja zielonogórsko-gorzowska, 06.11.2011 r.

Jan Paweł II, *Akt Europejski*, Węclawice Stare, 2011.

Korcz J., *Perła gotyku*, [w:] „*Miejsca święte*”, nr 2, 2010.

La Gran Obra de los Caminos de Santiago, Iglesias F.R. (red.), La Coruna, 2008, t. 1.

Leksykon. *Szlaki pielgrzymkowe Europy*, Jackowski A. (red.), Kraków 2000.

Małachowicz E., *Ochrona środowiska kulturowego*, Warszawa 1988.

Mendyk E., *Droga św. Jakuba w Polsce*, [w:] Jackowski A., Mróz F., Hodorowicz I. (red.), *Drogi św. Jakuba w Polsce – stan badań i organizacja*, Kraków 2008, s. 67-78

Mollat du Jourdin M., Desange J., *Tysiącletnie szlaki*, Warszawa 2000.

Orzechowska-Kowalska K., *Zasady tworzenia Europejskich Szlaków Kulturowych*, [w:] „*Turyzm*”, 2004, z. 13/2. Lub *Europejskie Szlaki Kulturowe Rady Europy*, [w:] www.turystykakulturowa.org/pdf/2009_12_01.pdf

Orzechowska-Kowalska K., *Wybrane aspekty ochrony dziedzictwa kulturowego na tle idei programu Europejskich Szlaków Kulturowych Rady Europy*, mps w MCK w Krakowie.

Orzechowska-Kowalska K., Kowalski R., *Wybrane aspekty ochrony dziedzictwa kulturowego w kontekście turystyki*, [w:] *Turystyka w badaniach naukowych*, Rzeszów 2006.

Orzechowska-Kowalska K., *Szlak Via Regia nośnikiem wybranych wartości kulturowych*, [w:] *Via Regia – kupiecki szlak*, Jarosław 2007, s. 27-47.

Orzechowska-Kowalska K., *Camino de Santiago*; folder, Kraków 2010.

Orzechowska-Kowalska K., *Camino de Santiago – szlak pielgrzymkowy czy kulturowy?*, [w:] Kazimierzak M. (red.), *Współczesne podróże kulturowe*, Poznań 2010.

- Prentice R.C., *Tourism and Heritage attractions*, London 1993.
- Przeclawski K., *Człowiek a turystyka*, Kraków 1997.
- Rohrscheidt A.M., *Regionalne szlaki tematyczne; idea, potencjał, organizacja*, Kraków 2010.
- Villar C., *Enrique Alarcon describe el nombre hebreo „Jacob” en el sepulcro del apostol en Santiago de Compostela*, [w:] „El Farade Vigo” (25.06.2011), www.infoCatolica.com/?t=noticia&cod=9449.
- Werner B., *Międzynarodowy Komitet ICOMOS – IFLA – rzecz o ochronie ogrodów historycznych i krajobrazu*, [w:] „Krajobrazy dziedzictwa narodowego” 2002, nr 4 (12).
- Wiesiołowski J., *Podróże Polaków do Composteli w XIV i XV w.*, [w:] Knapieński R. (red.), *Kult św. Jakuba Wiekszego Apostoła w Europie Środkowo-Wschodniej*, Lublin 2002.
- Witkowska A., *Wezwania św. Jakuba Wiekszego Apostoła w diecezji krakowskiej w średniowieczu*, [w:] Knapieński R. (red.), *Kult św. Jakuba Wiekszego Apostoła w Europie Środkowo-wschodniej*, Lublin 2002.
- Wyrwa A.M., *Stan i potrzeby badań nad średniowiecznymi podróżami z ziem polskich do „grobu” św. Jakuba Apostoła*, [w:] Jackowski A., Mróz F., Hodorowicz I. (red.), *Drogi św. Jakuba w Polsce – stan badań i organizacja*, Kraków 2008.
- www.culture-routes.lu

Summary

Cultural route as a measure to protect historical heritage. Routes of St. James

Among the most important characteristics of contemporary Europe we can mention its cultural diversity and the mobility of its inhabitants. One of the forms of this mobility is the tourism closely connected with the environment in which humans live. Among various methods of heritage protection (including conservation, legal and organisational methods), tourism appears in its various aspects, such as the protection of the cultural environment for tourism or the protection of the cultural environment against the negative consequences of tourism. There is also the possibility of protection of cultural heritage through tourism. Apart from the adaptation of

historic objects for the needs of tourist traffic, cultural routes can also contribute to the protection and maintenance of heritage. These opportunities are illustrated by the Programme of European Cultural Routes of the Council of Europe, which connects places with a similar historical, architectural or artistic shape. Its aim is to make Europeans aware of their cultural identity, to maintain and protect the European cultural heritage as a source of the social, economic and cultural development of the environment in which they live, and to grant a special place to cultural tourism. An example of this is the European Pilgrimage Route leading to Santiago de Compostela in Spain and to restore routes leading to it in the entire Europe. The inscription of Camino de Santiago on the UNESCO List, the revival of the cult of St. James and the popularity of the route resulted in the intensification of protection activities relating to the heritage located along various European routes, also in Poland.